

Martijn B. Katan

Geen makke schapen

Een persoonlijke geschiedenis van joods verzet

2021 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

Mijn hele leven hoor ik een stemmetje fluisteren: als het weer oorlog wordt, ben je er dan klaar voor? Zul je even inventief en koelbloedig zijn als je vader? Zul je durven wat hij durfde? Dat is mede wat mij dreef bij het schrijven van dit boek. Ik beschrijf van tien familieleden wie ze waren, hoe ze in het verzet zijn beland en hoe het ze vergaan is. Van degenen die het hebben overleefd beschrijf ik kort hun naoorlogse leven.

Oorspronkelijk zou ik alleen een hoofdstukje schrijven over mijn vader, voor een boek over joods verzet van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie. Toen ik me er eenmaal in verdiepte kwam ik steeds meer verzetslieden in mijn familie tegen en groeide mijn hoofdstukje uit tot een boek. Het vereiste wel onderzoek. Ik hou van onderzoek doen, uitvinden hoe het echt zit, dat is mijn vak en mijn passie. Dit keer ging het niet over hoe spinazie groeit of hoe koffie het cholesterol verhoogt. Dit keer ging het over mijzelf en de mijnen. Hoe mijn vader door stom toeval zijn valse identiteit overeind hield, hoe een verre achterneef uitgroeide tot een verzetsleider, hoe oom Marcel na een dropping wegfietste met één hand aan het stuur en in de andere zijn pistool, en hoe oom Louis geallieerde parachutisten beschermde. Dat kon ik reconstrueren.

Ik heb al onderzoekende en schrijvende nog iets ge-

leerd: tussen de oorlogsgeneratie en hun kinderen is het onnatuurlijk stil geweest. De ouders die de oorlog hadden overleefd wilden hun kinderen niet belasten met wat ze was overkomen, ze wilden flink zijn en het achter zich laten. Wie het niet had meegemaakt kon het toch niet begrijpen. Zo ging het bij mijn ouders en bij vrijwel alle ouders van de kinderen met wie ik tijdens het schrijven van dit boek heb gesproken of over wie ik heb gelezen.

Ieder mens heeft het nodig om te praten, om zijn of haar angsten te delen met anderen en elkaar daarna te omhelzen. Dat deden de oorlogsouders echter zelden of nooit, daarvoor waren ze te zwaar beschadigd. Als boze tiener vroeg ik aan mijn moeder: ‘Waarom hebben jullie me genoemd naar drie dode mensen?’ Martijn Bernard hadden ze me genoemd, naar Martijn van Steenberg, die na vier dagen van martelingen een nekschot kreeg, naar Martijn Spitz, die stierf in een werkkamp van Auschwitz en naar Bernard Roos, die werd vergast. Dat hadden mijn ouders me niet allemaal verteld, ik vond het zelf uit. Mijn moeder beet terug: ‘Naar wie hadden we je dán moeten noemen? Iedereen was dood.’ Toen was ze weer stil, en ik had niet de moed die stilte te doorbreken.

Ik vind het ook niet altijd gemakkelijk om me te uiten. Ik moedig mezelf dan aan door in het Hebreeuws de openingszin te prevelen van het joodse hoofdgebed: ‘Heer, open mijn lippen.’ Moge dit boek een aanmoediging zijn voor mijzelf en voor mijn lezers om te spreken waar je ook kunt zwijgen.

Ik draag dit boek op aan de generaties die na mij komen: aan mijn kinderen, stiefkinderen, neef, nichtjes en mijn kleinkinderen Robin, Marit, Anneroos, Maan, Jesse en Abel. Sommigen van hen zeiden al lang geleden dat het

verhaal van mijn ouders ze interesseerde en dat ze graag wilden dat ik het opschreef. Hier is het! Misschien geeft het moed in moeilijke tijden.

Martijn Bernard Katan
Amsterdam, december 2020

Inleiding: hoe groot was het joodse verzet?

Verzet kon in de Tweede Wereldoorlog veel dingen inhouden. Deelnemen aanstakingen, onderduiken, weigeren om lid te worden van verplichte naziberoepsorganisaties zoals de Artsenkamer of de Nederlandsche Kultuurkamer. Studenten onttrokken zich aan het ondertekenen van een verklaring van loyaliteit aan het Duitse gezag. Journalisten namen liever ontslag dan te schrijven wat de bezetter wilde. Velen ontdoken het bevel tot inleveren van hun radio en luisterden in het geheim naar de verboden BBC. Dat waren allemaal belangrijke activiteiten die hebben verhinderd dat Nederland werd genazificeerd. Dat is wat de Duitsers wilden en het is ze niet gelukt.

Dit boek gaat echter over een andere categorie van verzet. Het gaat over mensen die actief waren in wat dr. Loe de Jong 'de illegaliteit' noemt. Dat houdt in dat ze probeerden in het geheim afbreuk te doen aan de bezetter in een vast organisatorisch verband. Ze waren dus lid van geheime organisaties die strijd voerden tegen de Duitsers. In de familie van mijn vader deed ongeveer een kwart van de jonge mannen van zijn generatie dat soort verzetswerk. Ze vervaardigden valse identiteitsbewijzen, brachten wapens rond, liquideerden verraders en hielpen piloten door de linies. Is die 25 procent verzetsmannen uitzonderlijk of kwam het meer voor?

Veel mensen zullen dit percentage onwaarschijnlijk hoog vinden. Na de oorlog was het idee breed verbreid dat de joden zich niet of nauwelijks hadden verzet en dat idee bestaat nog steeds. Een paar jaar geleden sprak Eerste Kamerlid Toine Beukering over de joden als ‘makke lammetjes’ die ‘heel weinig verzet’ hadden gepleegd. Dat oordeel komt misschien voort uit de bekende foto’s van groepen joden die met hun bagage staan te wachten op de trein die ze naar het concentratiekamp zal brengen. De zwaarbewapende ss’ers die hen daarbij bewaakten zijn op die foto’s meestal niet zichtbaar. Die wachtende groepen joden waren het eindresultaat van een operatie die met opmerkelijke sluwheid was gepland. De destijds almachtige overheid werkte grotendeels van begin tot eind mee aan de Jodenvervolging. Als je ziet hoe de uitsluiting, registratie, arrestatie en deportatie van de joden in hun werk gingen, lijkt het met name voor arme joden, en dat waren de meesten, bijna onmogelijk om eraan te ontkomen.

De grote meerderheid van de Nederlandse bevolking, inclusief de meerderheid van de autoriteiten, heeft zich vanaf het begin neergelegd bij de wens van de bezetter om de joden te elimineren. Toen na de oorlog bekend werd wat er daadwerkelijk was gebeurd, was het misschien wel makkelijk om te zeggen dat de joden zich meer hadden moeten verzetten. Weinig mensen wisten dat het percentage verzetsstrijders onder de joden hoger was geweest dan onder niet-joden.

Onder de kleine groep verzetsmensen in de eerste oorlogsjaren waren van het begin af aan joden te vinden. De achttienjarige Bill Minco was lid van de allereerste verzetsgroep, de Geuzen en hij werd samen met hen ter dood

veroordeeld. Jan Campert schreef daarover 'Het lied der achttien dooden'. Minco's straf werd vanwege zijn leeftijd op het laatste moment omgezet in levenslang. Ook Hans Katan begon zijn verzetswerk al in 1940. Emile Katan werd in 1941 opgepakt vanwege sabotage, aanslagen en spionage. Joodse knokploegen bevochten begin 1941 de terroristen van de NSB in Amsterdam. Dat vormde de aanloop naar de Februaristaking van 1941. Toen halverwege 1942 de deportaties begonnen werd het met name voor de massa van arme joden moeilijk zich daartegen te verzetten. Zij hadden geen geld voor valse papieren, reizen of kostgeld en kenden buiten hun joodse burens, familie en vrienden niemand die ze kon helpen.

Er waren trouwens maar weinig mensen die het aandurfden een jood te verbergen. Tegenover de geïsoleerde, verpauperde joden stond de Nederlandse staat met zijn burgemeesters, politie, gemeenteambtenaren, NS, marechaussee en regering die grotendeels de Duitse bevelen uitvoerden. Wie weigerde werd ontslagen en vervangen door een NSB'er. Daartegen waren de joodse burgers vrijwel machteloos. Ook wisten de Duitsers onderling verdeeldheid te zaaien door de meest volgzame en coöperatieve joden te belonen met vrijstelling van deportatie, althans voorlopig. Dat ondermijnde het gezamenlijke verzet.

Het is des te opmerkelijker dat verzet onder joden veel voorkwam. Relatief veel jonge joden uit met name de sociale middengroepen namen deel aan de illegaliteit. Zij waren meer geïntegreerd in de niet-joodse samenleving dan het joodse proletariaat. Het hoge percentage verzetsmensen onder mijn verwanten is mede te verklaren doordat ze tot die middenstand behoorden. Ze kwamen uit families van winkeliers en onderwijzers, ze hadden

wat spaargeld en ze hadden niet-joodse vrienden en relaties. Een niet-joodse zakenvriend bezorgde mijn ouders persoonsbewijzen zonder J van jood, ze hoorden van een niet-joodse buurman over een huisje in Brabant waar ze naartoe konden en ze hadden genoeg gespaard om het een tijdje uit te zingen. Als joden eenmaal waren ondergedoken of elders woonden met een valse identiteit, kregen ze vaak de kans om mee te doen met het verzet. Velen grepen die kans aan.

Hoeveel joden pleegden er verzet in georganiseerde ondergrondse verzetsgroepen? De pionier van het onderzoek naar joods verzet, Ben Braber, geeft in zijn boek uit 1990 lijsten met in totaal bijna zeshonderd namen. Die bestaan uit joodse namen op de Erelijst van Gevallenen, leden van joodse knokploegen die naar voren kwamen in interviews met overlevenden, joodse Engelandvaarders, joodse ontvangers van het Verzetsherdenkingskruis en andere door Braber geïdentificeerde joodse verzetsstrijders. Braber benadrukt dat die opsommingen voorlopig en incompleet zijn. Hoeveel joodse verzetsstrijders zouden er aan die bijna zeshonderd ontbreken? In het volgende doe ik een poging dat te schatten.

De Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie deed in 2019 een oproep aan zijn leden om beschrijvingen in te sturen van joodse verzetsstrijders. Die werden verzameld in het recent verschenen boek *Gezichten van Joods verzet*. Het boek dat u nu leest kwam ook voort uit die oproep. Samen beschrijven die twee boeken achtenveertig joodse verzetsstrijders. Ongetwijfeld zijn die achtenveertig niet meer dan een steekproef en zijn er meer joodse verzetsstrijders geweest. Die zijn zelf immers vrijwel allemaal dood en de kans is klein dat zo'n verzetsstrijder of iemand die van zijn

verzetswerk kan getuigen een nakomeling heeft die lid is van de Kring voor Joodse Genealogie, de verzetsdaden kende en de moeite heeft genomen om die op te schrijven en in te sturen.

Van die achtenveertig verzetsstrijders vond ik er twaalf, dus een kwart, terug onder de bijna zeshonderd joodse verzetsstrijders in het boek van Braber. Zesendertig van de achtenveertig, dus driekwart, werden niet vermeld. Als voor elke twaalf van die zeshonderd namen er nog drie keer zoveel ongenoemde joodse verzetsstrijders hebben bestaan, dan was hun totale aantal vier keer zo groot, dus ongeveer 2300. Als je dat deelt op de 140.000 joden die Nederland toen telde zou 1,6 procent van de joden destijds in het verzet hebben gezeten. Dat is vijf keer zoveel als het percentage verzetsmensen onder Nederlanders in totaal, dat volgens De Jong ongeveer 0,3 procent bedroeg.

Natuurlijk is dit een speculatief getal. De aanwijzingen voor een hoog percentage verzetsmensen onder de joden zijn altijd fragmentarisch, maar ze komen wel steeds terug. Neem bijvoorbeeld de verzetsheldenbuurt in Amsterdam-Slotermeer. Daar zijn 84 straten vernoemd naar verzetsmensen. Ten minste 10 procent van hen had een joodse achtergrond. Zij zijn in de oorlog omgebracht, maar zij zijn niet anoniem gebleven, vooral dankzij de processen die de Duitsers tegen hen hadden gevoerd.

Vermoedelijk is het verzetswerk van veel joodse verzetsstrijders na de oorlog wel onbekend gebleven. Zelfs als ze de oorlog overleefden wisten vaak hun eigen kinderen niet dat vader of moeder verzet had gepleegd. Daar praatten ze nooit over. Hun mantra was: je moet het achter je laten, je moet vooruitkijken, je moet de kinderen er niet mee belasten. Pas tientallen jaren later sijpelde soms

door dat vader, opa, een oom of een tante iets in de illegaliteit had gedaan. Zo ging het bij mij ook. Van de elf familieleden in het verzet (inclusief mijn vaders neef Coen van Emde Boas) was dat van acht van hen voor mij geheel of grotendeels onbekend. Van de joodse verzetsstrijders die waren omgekomen bleven er nog meer onbekend. Bijna de helft van de joodse illegale werkers overleefde de oorlog niet. Velen van hen bleven daardoor anoniem; doordat ze hun jood-zijn verborgen moesten houden wist na de oorlog niemand dat de gedeporteerde verzetsman Jansen in werkelijkheid Cohen heette. Onder de ruim honderd Nederlandse Katans die vermoord zijn in de concentratiekampen waren er vast wel een aantal die vóór hun deportatie verzet hebben gepleegd. Evenzo voor de familieleden van mijn moeder. We weten niets van hun leven en strijden en daardoor kunnen we ze niet meetellen.

Die geschatte 2300 joodse verzetsstrijders kwamen uit een beperkt reservoir. Het waren vooral middenstanders van twintig tot 45 jaar oud. Van die jonge joodse middenstanders waren er in totaal in Nederland zo'n 18.500. Ruim 10 procent van hen zou dus verzet hebben gepleegd. De meesten waren mannen, en daarom was het geschatte percentage onder de mannen nog hoger, namelijk 17 procent. Dat komt al aardig in de buurt van de 25 procent die ik voor de jonge mannen in de familie van mijn vader schatte.

Dit zijn ruwe en onzekere schattingen, maar ze maken het aannemelijk dat veel jonge joodse mannen en vrouwen actief streden in de illegaliteit. In de volgende hoofdstukken beschrijf ik tien van die joodse verzetsstrijders – tien van de duizenden. Die tien waren nabije of verre familie van elkaar, maar in het verzet hadden ze weinig of geen

contact. Hun verzetswerk deden ze samen met niet-joodse strijdmakkers.

Als eerste beschrijf ik het leven van mijn vader Richard. Hij is mij het naaste en over hem weet ik het meeste, daarom is het hoofdstuk over hem het langst.

Daarna volgt zijn broer Louis, de oudste van de vijf kinderen Katan. Richard en Louis trokken zowel privé als zakelijk veel samen op, Louis was bijvoorbeeld zijn compagnon in de firma die Richard in 1940 opstartte. Louis en zijn vrouw doken begin 1942 onder in Boxtel in Brabant en voor de rest van de oorlog ging het contact verloren.

Hun beider zus Ans Katan en haar man Sam de Haas waren al in juni 1941 naar Boxtel vertrokken. Ook met hen had Richard daarna geen contact meer. Louis en zijn zwager Sam zaten in Boxtel allebei in het verzet maar er zijn geen aanwijzingen dat ze daarbij samenwerkten. Dat klinkt vreemd, maar ieder onnodig contact was een risico. Sam zag zelfs zijn vrouw en zijn kinderen maar zelden, ze zaten allemaal op verschillende adressen ondergedoken.

Na Louis en Sam volgt het hoofdstuk over neef Emile uit Den Haag. Voor de oorlog zagen Richard, Louis, Sam en zijn vrouw Ans deze neef ongetwijfeld op familiebijeenkomsten. Emiles vader was toeziend voogd van de kinderen Katan na de vroege dood van hun eigen vader. Tijdens de oorlog was er geen contact tussen Emile en zijn Rotterdamse neven. Hij deed zijn verzetswerk met zijn makkers uit het leger, met wie hij in de meidagen van 1940 tegen de Duitsers had gevochten en hij werd al vroeg samen met hen opgepakt en doodgeschoten.

Een tweede neef in het verzet was Coen (van Emde) Boas, zoon van tante Mietje Katan. Het verzetswerk van hem en zijn vrouw Magda wordt beschreven in Sprenger

(‘Sprenger’: zie Afkortingen van bronnen) en komt hier verder niet aan de orde. Coen heeft de oorlog overleefd, ik zag hem wel eens op familiebijeenkomsten.

Het volgende hoofdstuk switcht van de familie Katan naar de familie Roos. Didi Roos was een nicht van mijn moeder, Roosje Katan-Roos. Zij en haar verloofde Marcel Hertz hadden echter voor de oorlog als gevolg van een familieruzie geen contact met Richard en Roosje. Didi en Marcel deden onafhankelijk van elkaar verzetswerk in de regio Ede-Wageningen. Na de oorlog werden de nichten Roosje en Didi herenigd en ze kregen een innige band. Richard kon het ook goed vinden met Marcel. Ze hadden in de oorlog zonder het te weten gewerkt met dezelfde verzetsgroep, die van Aart van Steenberg in Ede. Veel stof om over te praten, zou je denken. Maar over verzetswerk werd niet gepraat, niet met elkaar en niet met mij, ook al had ik goed contact met tante Didi en oom Marcel.

Datzelfde gold voor mijn oom Mol Valk. Hij was aange trouwde familie. Zijn broer Willem Valk was getrouwd met mijn moeders tante Selientje. Roosje was zeer gesteld op Selientje en Willem. Willems tweelingbroer Maurits en zijn broer Mol waren de enigen van de familie Valk die de oorlog overleefden. Wij gingen veel met hen om, maar over Mols verzetswerk heb ik nooit een woord gehoord. Hij was actief in Bergen op Zoom, in de verzetsorganisatie Noord-Brabant-West. Hij had daar geen contact met andere familieleden.

Mozes Roos was een zeer ver familielid, mijn moeder en haar nicht Didi hebben nooit geweten van zijn bestaan. Pas toen Mozes Roos’ kleindochter mij een paar jaar geleden een mail stuurde, begreep ik dat ik nog een verzetsman in de familie had, zij het ver weg. Mozes verspreidde

het illegale blad *Vrij Nederland* en verzorgde voedselbonnen voor (joodse) onderduikers in Rotterdam-Noord. In die buurt zat mijn oma van vaderskant ook ondergedoken. Zij had geen idee dat sommige van die levensreddende bonnen wellicht afkomstig waren van een ver familielid van haar schoondochter Roosje.

De laatste twee hoofdstukken gaan over verre familieleden van mijn vaders kant. Richard heeft Hans en Ernst Katan nooit gekend, maar hij wist ongetwijfeld dat Hans een verzetsheld was. De kranten stonden immers in 1943 vol over hem. Hans en Ernst werkten samen in de verzetsgroep CS-6. Dat was geen joodse verzetsgroep, die waren er haast niet, maar ze hadden wel een half dozijn joodse leden.

De meeste van mijn familieleden deden hun verzetswerk dus zonder contact met elkaar, maar toch hadden ze iets gemeenschappelijk. In september 1944 probeerden de geallieerden met grote luchtlandingen negen bruggen te veroveren tussen de Belgische grens, waar hun legers lagen, en Arnhem. Dat heette operatie Market Garden. Van de tien hier beschreven familieleden waren er op dat moment nog zes in leven en daarvan raakten er vijf betrokken bij Market Garden. Louis en mogelijk ook Sam waren actief aan het begin van de aanvalsroute, in Boxtel; Louis hielp parachutisten uit handen van de Duitsers te houden. Richard hielp in Arnhem via het telegraafkantoor de Engelsen van informatie te voorzien. Marcel en Didi spioneerden voor de Engelsen en leidden na het mislukken van de aanval op Arnhem Engelse parachutisten terug door Duits gebied naar hun eigen leger. Geen van allen wist wat de anderen deden, geheimhouding ging boven alles. Vandaar dat ik ze grotendeels in afzonderlijke hoofdstukken beschrijf.